

ЖАЗУУ ЖАНА АДАБИЯТ

Жазуунун пайда болуп, калыптанып өнүгүүсүн иликтөөгө алган окумуштуулар анын алгач оозеки чыгармачылык жана адабият менен эч бир байланышы болбогондугун белгилешет. Башкача айтканда, пиктографиялык жана идеографиялык жазуулардан тартып ариптик жазууга чейин адегенде уруу белгилери, жан сактоо үчүн болгон аракеттер, 2-3-жактагы кимдир бирөөлөргө берилүүчү белгилер, багыттар, чарбачылык, дыйканчылык, эсеп-кысап, мүрзө баяндары чагылдырылгандыгы маалым.

Ал эми бизди кызыктырган нерсе - ал кантип адабиятты өз кучагына алды деген суроо. Анткени азыр адабиятты жазуусуз, (жазманы адабиятсыз) элестетүү мүмкүн эмес, алар бири-бирине жашоо тартуулап турат.

Чындыгында, бүгүнкү күндө бизге жеткен байыркы жазма эстеликтердин (мейли, кайсы түрү болбосун) бардыгы эле каттык маңызда, эпистолярдык мүнөздө эмеспи. Ал тургай, көркөм чыгармачылык менен алгач эч бир байланышы болбогон жазуунун бара-бара адабият менен ажырагыс маанайда өнүгүү алышына дал мына ушул эпистолярдык маани-маңыз себеп болгон өңдүү.

Мындай мүнөздөгү таш жазуулар жергебизде көп эле кездешет. Алардын бири катары Тоң районундагы тамга таштарды айтууга болот.

Кулаган таш, Салык таш, Китеп сактаган майда үңкүрлөр, Таштан тамган мүрөк суулар, Кокон чеби жана башкалар жөнүндө эл ичинде азыр дагы имиш-имиш кеп болгону болбосо, купуялыгын сактап келет. Биз ошол баяндарга каныгып, ошол жерлерди аралап чоңойдук. Өзгөчө, ата-энем жыландын ордосу бар, колдоочусу, ээси бар деп барууга тыюу салган таятам Усубаалы санжырачынын кыштоосу өзүнө тартып, түшүмдө ар бир ташын кармалап, өңүмдө кокту-колотун аралап бой тарттык. Өзгөчө, аска таштардагы сүрөт-чиймелер, оюулар, белгисиз түшүнүксүз жазуулар жадыма бекем сакталып калган экен.

Кийин Саймалы таш, Орхон-Энесай, Кочкор, Талас жазма эстеликтери туурасындагы маалыматтар менен таанышуум жана белгилүү окумуштуу А.А.Акматалиевдин: «Кыргыз жазма адабиятынын түп тамыры кайсы мезгилден башталат?!» «Балким, жазуу-сызуубуз Саймалы таштан башталгандыр?!» - деген пикири бала кезден билген чиймелерди көз алдыма элестетти [1]. Аларды кайрадан кыдырып, сүрөткө тартып алдык.

Айрыкча бул сүрөттөгү байыркы тибет жазуусу күнү бүгүнкүдөй сакталган. Мындай жазуулар кыргыз жергесинде көп кездешет. Мисалы, Жети-Өгүздүн Тамга айылындагы Эр Табылдынын ташы делинген жазуу биз сүрөткө түшүргөн жазуунун дал көчүрмөсү экендигине ынандык. Таанышкан маалыматтарга таянсак ал: «Ом Мани Падме Хум» деп окулуп, «Аярлап байка! Кенч лотос гүлүндө» деп которулары айтылат [2]. Ал тибеттиктердин акыйкатты издөөдөгү келме маанисиндеги сөзү болгон. Ушул эле

тамгалар менен бир нече сөз жазылган жапайы текенин далы сөөгү Пржевальскийдин музейинде сакталып турат.

Саймалы таш жазма эстеликтеринде деле каттык маани жок деп айталбайбыз.

Орхон-Энесай жазууларын алып көрсөк, каза болгон эл билгилеринин өмүр жолу, санжырасы, эл-жерине кылган кызматы, эрдиги жана башкалар кийинки муунга кат түрүндө баяндалып калтырылган.

Дүйнө элдери кайра жаралууну башынан кечирген орто кылымда жазылган залкар чыгармалардын таркалышы да мына ушул мүнөздө экендигин байкоого болот.

Тактап айтканда, көркөм - адабий чыгармачылык, негизинен, дээрлик илим-билимдүү, же бийликтеги адамдардын гана чектелген чөйрөсүндө колдон-колго өтүү менен өнүккөн. Чыгармалар карапайым калктын калың катмарына эмес, атак-даңктууларга арналып жазылган. Алардын толук эмес тизмесин келтирели. Хорезми «Махабат-наме» чыгармасын Алтын-Ордонун каны Жаныбектин акимдеринин бири Муқанбет Кожобектин тапшыруусу боюнча (1353-ж) жазат. Айтылуу Абылкасым Фирдоуси дагы атактуу «Шах намесин» Саманиддердин падышасына берүүнү ниет кылып, бирок ал мамлекет кыйроого дуушарланып бийликке келген султан Махмуд Газневиге (убагында бааланбаса да) тартуулайт. Ошол эле Низамини алсак «Сырдын кенчи» деген эмгегин (1173-ж) Дербенттин канына белек кылат. Жусуп Баласагын ошол мезгилдеги салтка айланган ушул ыкма менен «Кут билимди» (1069-ж. жазып бүткөн) Кашкар каны Тавгач Кара Буурага (Бограхан) тапшырган. Ахмат Югнаки «Акыйкат сыры» дастанын Ысахлар бекке сунуштаган. Сайф Сараи Саадинин «Гүлстанынын» котормосун (Гүлстан - бит түрки 1391-ж.) эмир Тейхас бекке арнайт. 1343-жылы Алтын-Ордо акыны Кутба Низаминин «Хосров жана Ширин» чыгармасын фарсчадан түркчөгө которуп, Тыныбек кан менен Малика канышага сый тарттуу кылган жана башка.

XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы жазгыч акындарыбыздын чыгармалары дагы ушул эле мүнөздө сабаттуу, атактуу адамдардан колдон-колго өтүү, көчүрүлүү аркылуу таркалган. Ушул эле доордо Кокон бийлигинин оор салыктарына, адилетсиз саясатына, атайын уюштурулган уруучулдук согуштарга чыдабаган жана кошуна мамлекеттердин басып алуусунан чочулаган кыргыз бийлик өкүлдөрү орус падышачылыгына кайрыла башташат. Бул кайрылуулар жазуу түрүндө болгон жана алар түп нускасында сакталып бизге чейин жетти.

Кыргыздар кат түрүндө колдонгон араб жазуусундагы үлгүнүн азыркы күндө бизге белгилүү болгон эң алгачкы үлгүсү XVIII кылымдын аяк жагында барып такалат.

Албетте, мунун өзү араб тамгасындагы жазуу дал ушул кылымдан баштап колдонула баштаган деген сөз эмес. Мындан мурда да болушу толук мүмкүн, башкача айтканда, кыргыздарга тиешелүү ушул графикадагы жазмалардын түпнускада сакталганы же бизге белгилүү болгондору гана десек болот.

Бул кат 1785-жылы жазылган жана Атаке баатыр, сарбагыш уруусу гана эмес, дээрлик түндүк кыргыздарынын, уруу башчыларынын ысымы менен дагы байланыштуу экендигин баамдоого болот. “Кокон хандыгына каршы сарбагыш - Атаке батыр, саяк Кадай бий, кушчу Ибада бий, бозгумак Ташибек бий, желдең кесектен (бугу) Шапак, солто Бирназар бий, кытай Муса бий, саруу Сары батыр ж.б. биригип курултай өткөрүп, акылдашып, Россиянын борбору Санкт-Петербургуга жардам сурап кыргыз элчилерин жиберүүнү чечишет” [3]. Атаке баатырдын атынан эки атайын расмий кат жазылган. Анын бири (2 аргымак менен бирге) Омскидеги Сибирь генерал-губернатору Н. Огаревго ошол эле жылдын 23-августунда, экинчиси (бир кул, үч илбирстин жана беш сүлөөсүндүн териси менен кошо) 29-декабрда Петербург шаарына жеткизилет. Бул кызматты ишке ашырган кыргыз элчилери Абдракман Кучак уулун жана Шергазыны 1786-жылдын 15-мартында Екатерина II кабыл алган. Бул элчилердин келишин күтпөстөн Атаке батыр кийинки катын жазып, Сатынбай Абдракман уулун Омскиге элчиликке аттанткан. Мындан тышкары, төмөнкүдөй каттар менен документтер да сакталып калган:

1. “Кыргыз бийи Олжобай Акымбек менен старшина Мамбет Үмөтовдун Батыш Сибирдин генерал губернаторуна жазган каты. Жыргалаң, 1825-жыл, 5-августу;

2. Кыргыз бийлери Шералы менен анын уулу Алгачынын Батыш Сибирдин генерал-губернаторунун ысымына жазган каты. Аксуу, 1827, 9-апрели;

3. Бугу уруусунун 1827-1855-жылдары Россиянын карамагына өткөндөгү анттары” [4].

Ошондой эле Россиянын карамагына кирүү үчүн Омскидеги Батыш Сибир генерал-

губернаторуна черик уруусунун берген анты (1863-жыл, 13-ноябрь) жана Курманжан датканын 1894-жылдын 17-январындагы орус бийлигине өтүнүч каты жана башкаларды айтууга болот. Бул, албетте, мындай үлгүдөгү кол жазмалардын толук эмес тизмеси же болбосо, кыргыздардын орус империясы менен алака түзүү аракетиндеги каттардан кыскача айтылды. Айрым кыргыз уруу башчылары Цин империясы, Кокон хандыгы жана башка кошуна мамлекеттер менен мамилелеш болгондуктан, дагы ушул сыяктуу кол жазмалар болушу мүмкүн.

Ушул жерден мындан он эки кылым мурда кыргыз каганына жазылган кытай падышасынын каттарына кайрыла кетүү максатыбызга ылайык келчүдөй. Анткени ал каттардагы төмөнкү мисалдар кыргыз каганы дагы өз кезегинде каттарды жиберип тургандыгын айгинелейт.

«Жиберген катыңызды алдым жана тартуу кылган аргымак аттарды тапшырып алдык. Мен баарынан кабардар болдум...» (1-каттан үзүндүлөр).

«Сиз дагы элчи жиберип, кат жазып, улутуңуздуң кеменгер вазирин атайын түндүктүн чөлүн кездирип, абыгер чектирип жиберип отурасыз...» (3-каттан үзүндүлөр).

«Сиз жиберген катты окуп, эки ак боз атты алдык. Каган сиздин туулма кеменгерлигиңиз кудум эле жети аркар жылдыз айланып турган түндүк казык жылдыздай жаркырап көрүнөт.» (6-каттан үзүндүлөр) [5].

Жогорудагыдай кат, документ түрүндөгү жазууларды казак окумуштуусу Б.Абылкасымов “расмий – эпистолярдык стиль” деп атайт да, ал жөнүндө: “XIX гасырдын экинчи жартысына дейинги казакша жазбаларда эдебий тилдин ресми-эпистолярдык стили гана кең дамыганы мээлим”, - деп жазган. Бул пикир ошол учурдагы кыргыз жамаларына да тиешелүү көрүнүш жана өзүнчө атайын изилдөөнү күтүп жаткан маселе [6].

Ошондуктан биз бул чакан макалабызда кыргыз совет адабиятын да башка элдердин жазуучуларынын таасири астында пайда болгон деген ишенимдеги эпистолярдык жана автобиографиялык жанрдын, же форманын билигинин бир учу байыркы көөнө түрк доорунан тартып, XIX кылымдын ичиндеги жазма мурастарда жаткандыгын айтууну максат кылдык.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1-том, -Б., 2004, 9-бет.
2. Лоукотка Ч. Развитие письма. –Москва: Изд. Иностранная литература, 1950.
3. Сыдыкова К. Кыргыз тарыхы. –Б., 2003. 549-бет.
4. Тенишев Э. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө. Китепте: Кыргыздар. 2-том. -Б.: Кыргызстан, 1993, 499-бет.
5. Кытай падышасынын кыргыз каганына жазган каттары. // Кыргыз туусу. 8-11-август, 2003. 3-бет.
6. Абылкасымов Б. XIX гасырдын экинчи жартысындагы казак адабий тили. - Алматы.: Гылым, 1982, 12-бет